

Primljeno: 7.7.2023.

Prihvaćeno: 13.9.2023.

DOI: <https://doi.org/10.36506/av.66.9>**Milan Puh**

Faculdade de Educação da Universidade de São Paulo

São Paulo, Brazil

milan.puh1@gmail.com

**ARHIVSKO GRADIVO O HRVATIMA U BRAZILU:
(NE)VIDLJIVOST ZAJEDNICE IZMEĐU PRIMARNIH
IZVORA I ZNANSTVENE LITERATURE**

UDK: 930.253:314.74(81=163.42)

314.742(81=163.42)(091)

Izvorni znanstveni rad

U radu je pregledno predstavljeno i opisano arhivsko gradivo o Hrvatima u Brazilu te posljedično o iseljeništvu s područja Hrvatske spram te zemlje, s ciljem da se omogući lakši pristup gradivu budućim istraživačima i zainteresiranoj čitateljskoj publici. Polazi se od radne hipoteze da je hrvatska iseljenička zajednica i dalje relativno nevidljiva u kontekstu migracijskih studija, kao i općenito u državi primitka i samoj domovini. Ovakva vrsta radova može biti od velike važnosti kao polazište za buduće radove koji će moći rasvijetliti kompleksnu povijest Hrvata i njihovih potomaka, kao i osoba iseljenih iz Hrvatske, u ovoj najvećoj južnoameričkoj zemlji, a pritom biti i dodirna točka između dviju zemalja za koje se najčešće smatra da nemaju poveznica. Nakon kratkoga uvoda u tematiku predstavljena su tri projekta kojima je mapiran i sistematiziran dio arhivskoga gradiva, kao prvi korak pri stvaranju jedne konzistentne baze podataka koja će se moći koristiti u budućnosti. U nastavku su izložene glavne ideje i kontekst nastanka najvažnijih znanstvenih djela posvećenih temi te je na kraju opisano arhivsko gradivo u sklopu povijesti hrvatskoga iseljništva, tj. iseljništva iz Hrvatske u Brazil, s posebnim naglaskom na međuodnos primarnih i sekundarnih izvora, doprinosa zajednice i domova te akademskih istraživanja.

Ključne riječi: Brazil; hrvatsko iseljništvo; arhivi; iseljenička zajednica; izvori za istraživanje hrvatskoga iseljništva

1. Uvod

Započinjemo ovaj rad s radnom hipotezom da je hrvatsko iseljeničtvo u Brazilu i danas još uvijek nedovoljno poznato, tj. relativno nevidljivo hrvatskoj općoj publici i znanstvenoj zajednici. Kao razloge za to možemo navesti:¹ količinu i dostupnost pisanoga gradiva, mogućnosti istraživanja i financiranja akademskih putovanja u Brazil ili u Hrvatsku, prisutnost i rad iseljenika u svrhu povezivanja i održavanja odnosa s domovinom, dužu nepostojanost nacionalnoga identiteta ili svjesnosti kod mnogih iseljenika, strukturalnu neravnotežu u pogledu ekonomske i političke situacije zajednice u novoj postojbini, međusobne razmirice i netrpeljivosti lokalnih rukovodilaca i predstavnika institucija, kasno i nestabilno uspostavljanje diplomatskih predstavništava (konzulata i veleposlanstava), ideologiju rasnoga miješanja i konceptualizaciju identiteta sukladno načelu *ius solis* kao predominantni model useljeničke politike Brazila s ciljem izbjegavanja getoizacije i većega uključivanja doseljenika u nacionalni brazilski korpus, iseljeničku politiku Austro-Ugarske Monarhije, a pogotovo Kraljevine Jugoslavije, kojom se je željelo smanjiti postotak anacionalnih žitelja, tj. zavičajnika (koji nisu bili etnički Jugoslaveni) te ih se selilo baš u zemlje koje su već imale multikulturalni karakter za vrijeme migracijskih valova.²

Povijest iseljavanja u Brazil detaljnije je moguće razumjeti u mojim recentnijim radovima (Puh, 2015, 2017, 2018, 2019).³ Ta se povijest dijeli na tri vala, ako kao klasifikacijske faktore koristimo znatnija demografska kretanja s povijesnoga i današnjega područja Hrvatske te veće promjene u geopolitičkom položaju zemlje. Prvi val iseljavanja započeo je krajem 1880-ih, slijedeći također novu brazilsku postabolićijsku useljeničku politiku kojoj je cilj bio izbjeći stanovništvo nastalo nasilnim rasističkim kolonizacijskim procesom, a trajao je do početka Prvoga svjetskoga rata. Drugi migracijski val odvijao se je između dva svjetska rata. Može se razdijeliti na razdoblje dvadesetih, kada je dominirala aktivna useljenička politika potrage za ruralnom radnom snagom na farmama kave, i razdoblje tridesetih godina, kada se je dolaskom na vlast Getulija Vargasa politika drastično promijenila uvođenjem restrikcija useljeničkih kontingenata. Poticana je industrijalizacija zemlje te je provedena nasilna kohezija i utišavanje identiteta useljeničkih etničkih skupina. Podosta je smanjen broj stranih dolazaka u zemlju

¹ Sličnu situaciju možemo pronaći i kod drugih iseljeničkih zajednica, što dobro oprimjeruje rad Ivane Hebrang Grgić, "Važnost arhivskih izvora za istraživanje publikacija hrvatskih iseljenika na primjeru Australije i Novog Zelanda," *Arhivski vjesnik* 65 (2022): str. 81-96.

² Milan Puh, "Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeničtvo," *Časopis za suvremenu povijest* 51, br. 1 (2019): str. 101-102.

³ Usp. četveroknjžje: Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu: Iseljeničke priče i priče o useljenju* (São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2015); Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu do 1918.: Prva faza useljavanja* (São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2017); Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: Druga faza useljavanja* (São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018); Milan Puh, *Hrvatska u Brazilu nakon 1941. godine: Treća faza useljavanja* (São Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2019).

kada nije bila riječ o obrazovanijoj radnoj snazi. Zadnji veliki imigracijski val u 20. stoljeću počeo je nakon Drugoga svjetskoga rata, a karakterizira ga i dalje potraga za obrazovanijom radnom snagom, ali i primitak većega broj izbjeglica i političkih emigranata. Taj je val trajao do kraja šezdesetih godina, kada je na vlast došla vojna hunta, koja je provodila politiku nacionalnoga ujednačavanja ukupnoga stanovništva te je smanjila privlačnost zemlje za nove useljenike.

Nakon kratkoga predstavljanja povijesti useljavanja u Brazil⁴ važno je spomenuti da su politike i okolnosti useljavanja utjecale na smanjenje količine i dostupnosti izvora koji bi se mogli koristiti u istraživačke i ine svrhe. Za vrijeme prvoga vala politika arhiviranja i bilježenja podataka o useljavanju bila je na niskoj razini što se tiče koraka nužnih kako bi se gradivo prikupilo i očuvalo. U sljedeća dva vala nametanje nacionalne kohezije pridonijelo je tomu da je tridesetih godina 20. stoljeća veći broj ustanova i njihovih arhiva bio uništen. Bio je to dio strategije brisanja prisutnosti imigranata s ciljem jačanja njihove integracije i asimilacije u brazilsko nacionalno tijelo. Dolaskom vojne hunte na čelo države 1964. godine prevladala je autocenzura. Zajednice su same skrivale ili nisu brinule za svoju zajedničku i institucionalnu povijest i sjećanje. Nakon višestoljetnoga kolonijalnoga rasizma, koji je nestao tek 1822. neovisnošću od Portugala, a *de facto* 1888. godine ukidanjem carstva i ropstva, možemo reći da je brazilski nacionalizam pridonio nastajanju rezova u sjećanju i čuvanju nasljeđa iz razdoblja koja više nisu odgovarala onima koji su dolazili na vlast. Svakako tu je moguće spomenuti i čimbenike koji se tiču Hrvatske kao ishodišne zemlje, posebno one koji su pridonijeli tomu da je jako malo podataka o Brazilu očuvano ili pak sistematizirano.

Tomu se je željelo doskočiti kroz dva projekta koji su realizirani u sklopu dvaju hrvatskih domova u Brazilu, Društvo prijatelja Dalmacije i Croatia Sacra Paulistana, te kroz jedan projekt akademske prirode, nastao po završetku prethodna dva. Riječ je o projektu *Memória Dálmata* ("Dalmatinska sjećanja") iz 2015. godine. Pokrenut je u okviru širega projekta *Više kulture* Društva prijatelja Dalmacije, s potporom Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske, kako bi u sjedištu društva u São Paulu bilo prikupljeno i organizirano arhivsko gradivo, ali i drugo (fotografije, tiskovine, razni drugi predmeti). Gradi-

⁴ Za dodatne informacije, osim četveroknjižja navedenoga u prethodnoj bilješki, usp. Nikica Talan, *Hrvatska/Brazil: Kulturno-povijesne veze* (Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1998); Darija Hofgräff, "Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920.-1939." (doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2018); Darija Hofgräff Marić, *Iseljenici i povratnici: Pravni i institucijski aspekti u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS – Jugoslavije* (Zagreb: Školska knjiga, 2021). Usp. nešto starije radove: Nada Hranilović, "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata," *Migracijske teme* 3, br. 3-4 (1987): str. 325-334; Josip Anić, "Jugoslavenski iseljenici u Brazilu," *Migracijske teme* 4, br. 4 (1988): str. 395-411. O iseljeničkoj službi na području Hrvatske prije Drugoga svjetskoga rata (s kratkim osvrtom i na austrougarsko razdoblje) govori rad Rajke Bućin, "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu," *Arhivski vjesnik* 60 (2017): str. 37-60.

vo je digitalizirano te je u okviru projekta nastala interaktivna karta s informacijama o tom gdje su i kako živjeli i radili useljenici po dolasku u Brazil.⁵ Projekt *Povijest Hrvata i hrvatskog useljeničtva u Brazil* realiziran je između 2015. i 2018. godine kao dio aktivnosti doma Croatia Sacra Paulistana, također uz potporu Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Cilj mu je bio stupiti u kontakt s osobama i prikupiti izvore koji bi mogli poslužiti u daljnjem istraživanju i promociji hrvatske kulture i povijesti u Brazilu. Projekt je omogućio da se povežu zajednice raštrkane po velikom brazilskom teritoriju. Uz prikupljanje podataka trebao je osvijestiti, aktivirati i osnažiti članove hrvatskih zajednica da i sami počnu istraživati povijest i ulogu svojih predaka u radu i razvitku zemlje domaćina. Kroz međusobnu suradnju s raznim institucijama, pogotovo s Muzejom useljeničtva u São Paulu i Hrvatskim državnim arhivom u Zagrebu, te kontaktom s pojedincima koji su imali informacije i arhivsko gradivo sačuvano u obiteljskim zbirkama, nastale su četiri knjige u kojima se nalaze važni statistički podatci,⁶ ali i oni osobne prirode, s iskazima iseljenika i njihovih potomaka, podatci o povijesti Hrvatske i Brazila u određenom valu te popisi arhivskoga gradiva koje se može dodatno konzultirati i obraditi.⁷ Zadnji projekt, koji je svojevrsni nastavak prethodna dva, *Kartografija slavenskih studija u Brazilu: znanstveno-istraživački rad i njegova internacionalizacija* započeo je 2019., a završeno 2021. godine. U njemu je hrvatsko useljeničtvo stavljeno u širi kontekst slavenske imigracije u Brazilu. Realiziran je pri Sveučilištu Unicentro u saveznoj državi Paraná, na čijem je području veći broj slavenskih imigranata. Želja je bila istražiti mogućnost međunarodne suradnje kao oblika internacionalizacije navedene visokoškolske ustanove kroz tematiku migracija. Tu su dodatno istraženi privatni fondusi i publikacije kroz koje bi se moglo doći do novih znanja o hrvatskom useljeničtvu u Brazilu, posebno novijega doba, u kojima je naglasak na osobnim povijestima.⁸

⁵ Rezultati projekta objavljeni su u članku: Katija Gavranich Camargo i Milan Puh, "Ver o invisível: patrimônio da imigração croata em São Paulo," *Revista De Estudos Interdisciplinares* 2, br. 2 (2020): str. 1-21.

⁶ Usp. Puh, *Hrvatska u Brazilu: Iseljeničke priče*; Puh, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*; Puh, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine*; Puh, *Hrvatska u Brazilu nakon 1941. godine*.

⁷ Važno je napomenuti da je po završetku ta dva projekta nastala kartografija povijesti nasljedja hrvatske zajednice u São Paulu s podacima o tom gdje su živjeli i radili useljenici između 1900. i 1940. godine, a i s projektom *Afektivno vođenje*, koji je nastao paralelno s kartografijom kako bi svi zainteresirani prošli dijelovima grada gdje postoji neka vrsta hrvatskoga nasljedja i ostavštine u São Paulu. Usp. Katia Gavranich, Milan Puh i Alex Franulovic, *Projeto Memória Dálmata*, 16. prosinca 2020., pristupljeno 9. rujna 2023., <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1O10sdKwqvpGt2jBgtb7HjocCED1kgj&ll=-23.57083500139973%2C-46.63191226264474&z=12>.

⁸ Za više podataka o rezultatima toga projekta usp. Milan Puh, "Mali leksikon Hrvata u Brazilu," *Hrvatski iseljenički zbornik* [19] (2020): str. 144-153; Gregorio Bačić, "Sudbonosna putovanja redatelja iz Sao Paula," *Hrvatski iseljenički zbornik* [19] (2020): str. 154-159.

2. Pregled literature kao strategija kartografije i arhiviranja

Osim navedenih projekata, potrebno je napomenuti da postoje akademski radovi u kojima već postoji određeni pregled arhivskoga gradiva, među kojima su ključni radovi Norme Marinović Doro, Ljubomira Anića, Nikice Talana, Ulfa Brunnbauera, Milana Puha i Darije Hofgräff, koje smatramo obveznom literaturom za one koji žele bolje razumjeti migracije između Hrvatske i Brazila. Bez njih ovaj pregled ne bi bio moguć, a prividna nevidljivost zajednice bila bi još izrazitija.

Kod prvoga je rada riječ o doktorskoj disertaciji u kojoj Norma Marinović Doro, kao povjesničarka, provodi prvo istraživanje te vrste, što je relativno kasno budući da je doktorat obranjen 1987. godine, a sama autorica ističe nedovoljnu istraženost tematike.⁹ U njemu nalazimo opsežan pregled primarnih i sekundarnih izvora (časopisi, novine, bilteni, znanstveni radovi, pisma, slike), koje smatramo velikim doprinosom proučavanju ove teme. Potrebno je reći da su ga svi ostali radovi barem donekle koristili kada su tražili primarne izvore.¹⁰ U Brazilu, točnije u São Paulu, prikupila je uz pomoć zajednice niz rukopisa s poezijom, glazbom, molitvenicima, bilježnicama, ugovorima o radu, što čini veliku bazu podataka za daljnja istraživanja.¹¹ U literaturi kombinira bibliografsko gradivo drugih useljeničkih zajednica u Brazilu i hrvatskih iseljeničkih zajednica u svijetu (pogotovo u Južnoj Americi). Također je načinila statističku analizu dolazaka imigranata, konzultirajući službene podatke koje je pružila Služba za imigraciju i kolonizaciju države São Paulo. Provela je terenska istraživanja u Blatu i Veloj Luci, dvama mjestima čije je stanovništvo 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća u velikom broju iselilo u Brazil, što je imalo kao rezultat određeni dio primarnih izvora osobne prirode, koji komentira u radu. Iako je taj rad bio osnova mnogim drugim istraživanjima koje spominjemo u nastavku, otegotna je okolnost ta što ne postoji digitalizirana verzija teksta, a original se nalazi u knjižnici Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u São Paulu (Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas da Universidade de São Paulo) na portugalskom jeziku.

Hrvatskoj je publici, barem onoj koja ne razumije portugalski jezik, dostupniji članak Josipa Anića koji je objavljen godinu nakon članka Marinović Doro, ali čija je sličnost ta da donosi cjelokupnu povijest iseljavanja jugoslavenskih državljana, s naglaskom na Hrvate, od početaka kolonizacije do kraja 70-ih

⁹ Norma Marinović Doro, "A imigracao iugoslava no Brasil," (Doktorski rad, Universidade de Sao Paulo, 1987).

¹⁰ Za popis tiskovina kao izvora korištenih u njezinu istraživanju usp. Marinović Doro, "A imigracao iugoslava no Brasil," str. 286-287.

¹¹ Napominje da bi izvora bilo dovoljno kada bi se radilo istraživanje službene povijesti, a ne one življene.

godina 20. stoljeća.¹² Na kraju se posvećuje statističkim podacima koje je dobio iz Instituta za geografiju i statistiku iz Rio de Janeira, iako nije jasno gdje je i kako došao do određenih arhivskih i drugih materijala koji se tiču povijesti. Izvori su mu većinom bili razni bilteni,¹³ novinski članci,¹⁴ specijalizirani tekstovi¹⁵ i knjige.¹⁶ To predstavlja nešto drugačiji model kombiniranoga korištenja arhivskoga gradiva i literature. Kod njega je raznolikost arhivskoga gradiva smanjena u usporedbi s Marinović Dorom, čiji način korištenja smatramo proširenim, jer uključuje intervju s iseljenicima, slike, fotografije i veći broj drugih pisanih dokumenata.

Sljedeći rad u kojem nalazimo novije gradivo knjiga je Nikice Talana,¹⁷ koji je devedesetih godina sastavio bibliografski pregled u istim institucijama kao i Norma Marinović Doro (Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Institut za migracije i narodnosti) te je proveo terensko istraživanje u gradu São Paulu (1997.) uz pomoć članova hrvatske iseljeničke zajednice. Tema knjige međusobni su kulturni i povijesni odnosi između Hrvatske i Brazila, s fokusom na useljavanje iz Hrvatske u Brazil (dio posvećen hrvatskim useljenicima ima 140 stranica, a onaj o prisutnosti Brazila u Hrvatskoj samo 24 stranice, pa je time i količina arhivskoga gradiva veća ili manja). Kako je riječ o knjizi objavljenoj nedugo nakon raspada Jugoslavije, po prvi je put u fokusu hrvatsko iseljeništvo, pa su time izvori drugačije naravi, nešto specifičniji, iako se je većinom koristio radovima Ljubomira Antića, Josipa Anića i Norme Marinović Doro.¹⁸ Uključuje druge materijale, dobivene iz potrage za literaturom, koji većinom nisu izravno posvećeni relaciji Brazil-Hrvatska, što je zapravo čest slučaj kod radova te tematike, jer se neizravno traže načini kako doći do novih podataka i spoznaja. Ipak, važno je istaknuti da autor na početku svakoga potpoglavlja navodi u natuknici kojim se izvorima koristio, što znatno olakšava razumijevanje i pronalaženje odgovarajućega gradiva za istraživanje pojedinih povijesnih razdoblja, no ne i razumijevanje u kojem se specifičnom arhivu mogu naći pojedini citirani dokumenti. Osim toga, budući da je mnogo arhivskoga materijala nestalo, uništeno ili nedostupno, Talan navodi u natuknicama kada se je koristio izvorima iz druge ruke, što sam također i ja

¹² Anić, "Jugoslavenski iseljenici u Brazilu," str. 395-411.

¹³ Primjerice *Boletim do Departamento Estadual do Trabalho, Publicações da Seção de Informações, São Paulo* ("Vjesnik državnoga ureda za rad, Publikacije Odjela za informiranje, São Paulo"), br. 10, str. 31.

¹⁴ Primjerice časopis *Glas Istre* (Sušak) iz 1946. godine.

¹⁵ Primjerice članak Hinka Fukse *Besplatno iseljavanje u Sao Paulo i problemi naše preoceanske migracije* u časopisu *Ekonomist* br. 10 (1937).

¹⁶ Primjerice knjiga: Ljubomir Antić, *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.* (Zagreb: Školska knjiga, 1987).

¹⁷ Talan, *Hrvatska/Brazil*.

¹⁸ Radovi koje citira Talan: Antić, *Naše iseljeništvo u Južnoj Americi*; Ljubomir Antić, *Hrvati i Amerika* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna zaklada, 1992); Anić, "Jugoslavenski iseljenici u Brazilu"; Marinović Doro, "A imigração iugoslava no Brasil".

koristio kao strategiju u navedenom četveroknjižju, kada nije bilo moguće navesti točan arhivski dokument.

Tijekom 2000-tih godina postoji zastoj u istraživanjima hrvatskoga iseljeničtva u Brazilu, pa tako imamo priliku tek 2016. godine vidjeti novo važnije istraživanje Ulfa Brunnbauera, ravnatelja Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung u Regensburgu (IOS Regensburg, "Institut Leibniz za istočnu i jugoistočnu Europu"), u kojem je istaknut dio arhivskoga gradiva koje se tiče ove tematike.¹⁹ On transnacionalno sagledava iseljavanje s područja jugoistočne Europe, u koju smješta Hrvatsku u sklopu svih državnih tvorevina u čijem je sastavu bila, te tako nudi određenu novinu sagledavanja cjelokupnoga geografskoga područja unutar višestrukih odnosa i migracija koje su bile u i izvan samih zemalja obuhvaćenih istraživanjem. S druge strane, širina sagledavanja globalizacijskih procesa od kraja 19. stoljeća kroz seljenje u kontekstu toga dijela Europe dovodi do toga da je autor morao raditi određenu "totalnu historiju", u kojoj promatra ne samo Europu, nego i Sjevernu i Južnu Ameriku, zajedno s Australijom. To dovodi do toga da je prisutnost Brazila podosta smanjena. Koristio se je većinom sekundarnim izvorima pristiglima iz konzultirane literature ili onima primarnima do kojih je došao kroz iščitavanje gradiva u Hrvatskom državnom arhivu i drugim arhivima širega geografskoga područja (Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Državnom arhivu u Rijeci, Crnogorskom državnom arhivu, Arhivu Makedonije i Bugarskom državnom arhivu) i institutima (Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu, Institutu za slovensko iseljeničtvo i migracije u Ljubljani). Ni jedan drugi istraživač nije imao toliko širok pogled što se tiče arhiva. Smatramo da bi to bilo iznimno korisno za istraživanje hrvatskoga iseljeničtva u Brazilu, koje je, kao što je već navedeno, slabo indeksirano ili jednostavno ne postoji u hrvatskim i brazilskim arhivima (tu bi trebalo primjerice uključiti i arhive drugih zemalja američkoga kontinenta, posebice Argentine). Vrsta izvora nije pretjerano drugačija od ostalih radova. Riječ je o raznim tiskovinama (reportažama, vijestima), kartama (demografskim i geografskim) i novinama (prvenstveno lokalnim i onima širega doseg). Takva je vrsta povijesti drugačija od one Talana ili Anića, koji obuhvaćaju cijeli kolonizacijski proces Brazila (otprilike 400 godina), imajući u vidu da su veliki migracijski valovi u najvećoj južnoameričkoj zemlji krenuli od kraja 19. stoljeća. S druge strane, približava se, pak, Marinović Doro i Puhu u smislu temporalnosti, jer se svi troje bave razdobljem velikih migracija, a teritorijalno je i tematski podosta specifičniji baš zbog te regionalne, tj. transnacionalne perspektive. Pri tom se je brazilska istraživačica fokusirala na Jugoslaviju i Brazil, a hrvatski istraživač na Hrvatsku i Brazil. Tematski je njemački istraživač bio orijentiran na društvenu povijest u kontaktu s poviješću političkih odluka i javne percepcije migracija, slično Marinović Doro, a hrvatski se je znanstvenik više

¹⁹ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century* (Lanham: Lexington Books, 2016).

posvetio kulturološkomu aspektu migracija, koji bismo mogli nazvati svakodnevicom migracija, s više intervjuua i dugotrajnijega terenskoga istraživanja.

Što se tiče radova nastalih u Brazilu, nakon Marinović Doro, potrajalo je skoro 30 godina do idućega istraživačkoga projekta: *Povijest Hrvata i hrvatskog useljeničtva u Brazil*, u sklopu kojega je nastalo četveroknjižje koje je već spomenuto ranije u tekstu.²⁰ Osim prikupljanja literature i u njoj obrađenih izvora, tim se je projektom došlo do arhivskoga gradiva koje se nalazi u dva hrvatska doma u São Paulu (Croatia Sacra Paulistana i Društvo prijatelja Dalmacije): memoara, novinskih tiskovina, biltena i fotografija, koji su dostupni većinom na portugalskom jeziku i u prostorima domova. Dio materijala pristigao je iz osobnih donacija članova zajednice, koji su istodobno dali niz intervjuua i pisanih iskaza uključenih u svaku od četiriju knjiga. Četveroknjižje obuhvaća uvodno izlaganje u prvoj knjizi (za sva tri vala), a sljedeći su dijelovi posvećeni pojedinim valovima, prvomu, drugomu i trećemu, čime raste broj izvora. Korišteni su također primarni izvori iz Hrvatske, poglavito iz Hrvatskoga državnoga arhiva, fokusirajući se specifično na migracijski odnos Brazila i Hrvatske (te državnih tvorevina kojih je Hrvatska bila sastavnica). Kao što je navedeno u članku u kojem je sažeta većina podataka i spoznaja proisteklih iz toga projekta,²¹ kako u brazilskim tako i u hrvatskim arhivima ne postoji specifična arhivska obrada koja bi olakšala pronalaženje i korištenje željenoga gradiva, a što je iziskivalo potragu po načelu pokušaja i promašaja. Zato smatramo da bi trebala postojati specifična institucionalna zainteresiranost i prethodni rad stručnjaka i znanstvenika koji bi pripremio sve materijale u vezi s iseljavanjem iz Hrvatske u Brazil u obliku nekakvoga analitičkoga inventara.²²

Istraživanje, tj. rad koji još vrijedi spomenuti, baš zbog važnosti koju imaju arhivski izvori, doktorski je rad Darije Hofgräff.²³ Hrvatska se je istraživačica posvetila analizi socijalnih aspekata zaštite i povratka iseljenika u međuratnom razdoblju s ciljem razumijevanja sposobnosti države i njezine administracije da

²⁰ Usp. Puh, *Hrvatska u Brazilu: Iseljeničke priče*; Puh, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*; Puh, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine*; Puh, *Hrvatska u Brazilu nakon 1941. godine*.

²¹ Puh, "Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeničtvo," str. 101-102.

²² U Hrvatskom državnom arhivu nastao je vodič, s pratećim kazalima, koji daje orijentacijske podatke o cjelinama (fondovima, zbirkama i pripadajućim serijama) s gradivom relevantnim za istraživanje povijesti hrvatskoga iseljeničtva, u kojima je obrađen i Brazil, na temelju podataka iz inventara, ali i uvidom u gradivo. Brazil se u vodiču spominje na 40-ak mjesta (stranica). Usp. *Iseljeničtvo: vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*, ur. Vlatka Lemić i Rajka Bućin (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015); *Iseljeničtvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva: Kazala*, ur. Rajka Bućin (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2017), str. 89. Kazalo zemljopisnih pojmova izradio je Nenad Bukvić. Ostala kazala izradile su Rajka Bućin (predmetno kazalo, kazalo periodičnih publikacija, kazalo institucija) i Melina Lučić (kazalo osobnih imena).

²³ Hofgräff, "Hrvati u svjetlu politike prema iseljeničtvu 1920.-1939." Usp. Hofgräff Marić, *Iseljenici i povratnici*. Knjiga *Iseljenici i povratnici* proširena je doktorska disertacija.

identificira probleme i pronade rješenja za određena socijalna pitanja. U tom kontekstu, korišteno je raznoliko gradivo, od službenih i objavljenih publikacija, tj. statističkih godišnjaka, izvješća o stanju javne uprave, zakona i naredaba, novina i listova i dr., do publikacija znanstvene provenijencije koje su poslužile kao početna točka istraživanja ili kao komparativni materijal, po čemu je slična Aniću, a posebno Brunnbaueru, koji je radio pregled arhivskoga gradiva i znanstvene literature, bez terenskoga istraživanja u Brazilu, koje je specifično za rad Marinović Doro i Talana. Ovdje možemo napraviti podjelu na radove u kojima su korištena terenska istraživanja kroz koja je prikupljano gradivo i ona druga koja su više koristila već postojeće i najčešće arhivski obrađeno gradivo koje je bilo službeno objavljeno, što dakako nije povod vrednovanju istraživačkih strategija i donošenju ocjena o tome koje su bolje ili imaju veću vrijednost. Nužno je navesti da istraživanje Hofgräff ima najiscrpniji pregled znanstvenih istraživanja, iako velik dio njih nije namijenjen odnosima Brazil-Hrvatska, no autorica često navodi kojom se tematikom i geografskim područjima (kontinentima i državama) drugi navedeni istraživači bave. Kao što sama ističe, njezin se je doktorski rad temeljio na primarnim izvorima, u koje spada arhivsko gradivo Hrvatskoga državnoga arhiva u Zagrebu, ali i Državnoga arhiva u Dubrovniku (i nekih drugih manjih institucija) te statistički i demografski izvori (što su česta vrsta izvora koji se koriste kroz prizmu kvantitativnih istraživanja), a potom i na sekundarnim izvorima, pod koje spadaju publikacije nastale u proteklih skoro 150 godina i zbirke ustanova koje su se prethodno bavile iseljavanjem (Iseljenički muzej, Iseljenička biblioteka).

Kao zaključak ovoga dijela članka potrebno je reći da izvori i arhivsko gradivo variraju u broju i specifičnosti ovisno o cilju²⁴ ali i razdoblju (1980-e, 1990-e ili 2000-e, neovisna Hrvatska ili ona u sklopu Jugoslavije) u kojem je određen znanstveni rad nastao, imajući u vidu da su ovdje navedeni radovi od manjih tekstova (članaka) do doktorskih disertacija i knjiga, što znači da je količina citata i referencija bila podosta različita. Budući istraživači morat će također imati u vidu da opseg istraživanja nije samo u stranicama teksta, nego i u području koje se obuhvaća kada se gleda iseljavanje (Hrvatska, Jugoslavija, druge državne tvorevine, jugoistočna Europa) ili useljavanje (Amerika, Južna Amerika, Brazil ili zemlje primateljice većih kontingenata iseljenika), a tu postoji određeni utjecaj i na specifičnost podataka i izvora. Poznavanje jezika također je bilo od važnost za vrstu gradiva koja je korištena, što često nije uzimano u obzir, pa tako najčešće imamo jednojezične radove u smislu da su korišteni samo izvori na portugalskom ili samo na hrvatskom jeziku (jedini je primjer dvojezičnoga korištenja bio Nikića Talan u svojoj knjizi, iako je primjetno nešto dvojezičnosti kod Marinović Doro i kod Anića). Time je rečeno, unatoč činjenici da mnogi zainteresirani

²⁴ Može biti riječ o specifičnoj tematici: globalizaciji, statistikama, demografiji, socijalnim i političkim pitanjima, politikama i dr.

znanstvenici neće znati oba jezika (a smatramo da to ni nije apsolutna nužnost), da je potrebno djelovati kroz akademske mreže gdje se mogu razmjenjivati informacije inače teško dostupne u određenom kontekstu. Zanimljiva bi novina bila interinstitucionalni projekti gdje bi studenti i diplomirani prvostupnici i magistri portugalskoga jezika za vrijeme studiranja ili nakon njega mogli doći u kontakt s gradivom i izradu “dvojezičnih arhiva” kroz prevođenje istoga, te dvojezičnih inventara, koji bi tako bili puno dostupniji što brazilskoj, a što hrvatskoj publici zainteresiranoj za tu temu.

Imajući u vidu sve što je navedeno do sada: povijesne značajke hrvatskoga iseljništva u Brazilu, institucionalne projekte hrvatske zajednice, kao i one akademske i znanstvene radove u kojima je moguće naći gradivo povezano s ovom tematikom, u sljedećem je poglavlju prikazan pregled arhivskoga gradiva koje bi moglo biti konzultirano pri pripremi novih istraživanja ili s ciljem razumijevanja povijesti hrvatskoga iseljništva u Brazilu (kroz njezina tri glavna vala), ali i općenito odnosa Brazila i Hrvatske te mogućnosti njihova povezivanja.

3. Arhivsko gradivo između zajednice i istraživačkoga rada

U ovom dijelu članka navedene su najvažnije vrste i oblici primarnih izvora koji se tiču svakoga od triju hrvatskih iseljenička valova u Brazilu, proizišlih iz triju već predstavljenih projekata posvećenih okupljanju i sistematiziranju arhivskoga gradiva, a potom sekundarnih izvora koji su rezultat gore navedenih istraživačkih radova. Prvo je predstavljen pregled primarnih izvora, a potom sekundarnih koje je moguće naći u određenoj literaturi.

Uvodno je od važnosti reći da postoji tendencija, povijesno uvjetovana, da ima više arhivskoga gradiva u Hrvatskoj, tj. na hrvatskom jeziku, kada je riječ o ranijim valovima i razdobljima iseljavanja (govorimo o prvom valu do 1914. i donekle o drugom međuratnom). Tomu je tako budući da su tada postojala, već navedena, ograničenja u Brazilu što se tiče stvaranja i održavanja arhiva. Valja pridodati da Hrvati nisu bili prepoznati kao posebna nacionalna skupina, a Hrvatska kao neovisna država, što bi omogućilo identifikaciju kroz zabilješke o zemlji podrijetla useljenika. Tako mnogo toga nije zabilježeno niti je bilo brojčano dovoljno iseljenika koji bi se mogli baviti individualnim ili institucionalnim djelovanjem u očuvanju nasljeđa. Kako napredujemo u vremenu, to se više bližimo današnjici i primjećujemo veću količinu gradiva u Brazilu, pa time i broj izvora i materijala na portugalskom jeziku raste. To pak možemo objasniti usustavljanjem arhivistike kao znanosti, većim interesom općega brazilskoga stanovništva da očuva useljeničko nasljeđe, manjom brigom države da integrira, tj. utiša glas migrantskih zajednica, i stvaranjem dvaju hrvatskih domova u kojima se njeguju veze i sjećanje na domovinu. Sažmemo li tu ideju, možemo ustvrditi da ćemo za razdoblje prvoga vala veću važnost i prisutnost naći u Hrvatskoj, posebno u dr-

žavnim arhivima. Kod drugoga vala nužno je sagledati gradivo kako s jedne tako i s druge strane Atlantskoga oceana. Postojanjem Iseljeničkoga komesarijata te u njegovu okrilju pokrenutoga i kasnije izdvojenoga Iseljeničkoga muzeja²⁵ prikuplja se dosta materijala nastaloga na hrvatskom jeziku u Brazilu, a Društvo prijatelja Dalmacije također posjeduje u svojem arhivu gradivo iz 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća. Za vrijeme trećega vala, koji je bio početkom Drugoga svjetskoga rata, polako prevagu imaju predmeti i tiskovine koji su nastali kao dio djelovanja hrvatskih domova, putnika koji su posjećivali Brazil, povratnika koji su nosili dio svoje brazilske pokretne u domovinu, institucija (ministarstava, muzeja, arhiva) čiji je cilj prikupiti i očuvati gradivo te tematike, a što se također se preslikava i na Hrvatsku radom Matice iseljenika, tadašnjega jugoslavenskoga veleposlanstva u Brasília i generalnoga konzulata u São Paulu, ali i drugim ustanovama (također ministarstvima i arhivima). Sada je na redu pojedinačno povijesno predstavljanje i pregled arhivskoga gradiva po valovima, gdje naglasak nije na iscrpnoj izradi popisa izvora i materijala, nego su navedene njihove najčešće vrste i mjesto njihova čuvanja, kako bi čitatelji i istraživači hrvatskoga iseljništva u Brazilu, kao i hrvatsko-brazilskih odnosa, mogli što bolje shvatiti kompleksnost te tematike i imati lakši pristup onomu što je potrebno za stvaranje novih znanja i zaključaka.

Kod prvoga vala nužno je spomenuti da se većina materijala nalazi u Hrvatskom državnom arhivu²⁶ i u nekoliko drugih područnih arhiva koji čuvaju ostavštinu važnih osoba za iseljeničku tematiku, kao što je slučaj kod Milostislava Bartulice²⁷ ili Artura Benka Grade,²⁸ iako potonji malo spominje Brazil. Za to razdoblje možemo navesti da je gradivo većinom sastavljeno od pisama iseljenika obiteljima, a ponekad i drugim vanjskim sugovornicima, policijskih izvještaja u kojima povratnici prepričavaju svoja počesto negativna iskustva, kojih je bilo toliko da su austrougarske vlasti zabranile iseljavanje u Brazil 1897. godine. To je dovelo guvernera savezne države São Paulo na proputovanje u Europu kako bi poboljšao sliku koja je stvorena kod određenih vlastodržaca, što možemo čitati u službenim izvješćima, kojih je sačuvana nekolicina.²⁹ Osim toga, u navedenim

²⁵ Za više informacija o djelovanju muzeja i njegove povezanosti s Iseljeničkim komesarijatom kao jednom od stožernih institucija posvećenih iseljavanju za vrijeme Kraljevine Jugoslavije usp. Rajka Bućin, "Iseljenički muzej u Zagrebu (1933.-1940.)." *Časopis za suvremenu povijest* 50, br. 2 (2018): str. 363-387.

²⁶ Usp. HR-HDA-79. UOZV, 11-2, br. 2517/1897 i HR-HDA-79. UOZV, br. 17421/1897 (kut. 2962).

²⁷ Usp. HR-DAST-34. NOK, OZ 21 i HR-HDA-1004. Bartulica Milostislav.

²⁸ Usp. HR-HDA-790. Benko Grado Artur (kut. 80, 81, 223).

²⁹ Usp. HR-HDA-79. UOZV, 11-2, br. 2517/1897. U Brazilu se u objavljenim propisima ponekad također nalaze slična izvješća. Propisi po kojima se je interno brazilska država odnosila prema useljenicima dostupni su za slobodno preuzimanje na mrežnim stranicama Câmara de Deputados (Zastupnički dom), a podijeljeni su na dva razdoblja: *Coleção de Leis do Império do Brasil (1808-1889)* [Zbirka zakona Brazilskoga Carstva] i *Coleção de Leis da República do Brasil (1889-2000)* [Zbirka zakona Republike Bra-

arhivima moguće je naći promidžbene materijale brodarskih poduzeća, koja su objavila čak i navodna pisma iseljenih Hrvata koji prenose svoja mahom pozitivna iskustva kako bi se uvjerilo buduće putnike da se odluče otići u Brazil. Ovdje imamo tekstove ne samo na hrvatskom, nego i na njemačkom i mađarskom jeziku. To je činjenica koja nas vodi do toga da bi bilo potrebno imati višejezični pristup i skupinu istraživača koji će moći razumjeti sve što se nalazi u arhivu. Postoje materijali koje je moguće naći u Hrvatskoj, ali i u Brazilu,³⁰ a riječ je o statističkim iseljeničkim godišnjacima i izvješćima općina i kotara koji su djelomično brojčani, a djelomično opisni u smislu da se govori o vrsti iseljenika i razlozima seljenja. Što se tiče sekundarnih izvora, informacije o počecima useljavanja u Brazil u kontekstu toga iseljeničkoga vala moguće je naći kod Talana,³¹ kod Puha³² i manjem broju kod Brunnbauera.³³ U tom slučaju imamo veći broj novina, tj. novinskih članaka, reportaža i putopisa (posebno onih braće Seljan i Peroslava Paskoevića Čikare kao prve tekstove o iseljenicima u Brazilu), adresara, časopisa, pisama, slika, promidžbenih materijala, intervjua i rodoslovnih zapisa.

Što se tiče drugoga vala iseljavanja, onoga između dvaju svjetskih ratova, ima puno više primarnih izvora, ponajviše u Hrvatskom državnom arhivu,³⁴ a vrijedilo bi dodatno istražiti i područne državne arhive kako bi se upotpunio popis izvora. U Hrvatskom državnom arhivu nalaze se podatci o radu Iseljeničkoga komesarijata i Iseljeničkoga muzeja, a prije toga o djelovanju Jugoslavenske narodne obrane, koja je imala ogranak Ipiranga u São Paulu. U kartoteci iseljenika Iseljeničkoga komesarijata i u Iseljeničkom katastru nalaze se statistički podatci o broju iseljenika u Brazilu.³⁵ U zemlji primateljici iseljenika također je mogu-

zil]. Usp. "Legislação," *Câmara de Deputados*, pristupljeno 10. rujna 2023., <https://www2.camara.leg.br/atividade-legislativa/legislacao/colecao-anual-de-leis>.

³⁰ Usp. Acervo de Registro de Matriculas do Memorial do Imigrante ("Zbirka useljeničkih zapisa Useljeničkoga memorijalnoga centra") u: "Acervo digital Museu da Imigração do Estado de São Paulo," *Museu da Imigração do Estado de São Paulo*, pristupljeno 10. rujna 2023., <http://www.inci.org.br/acervodigital/livros.php>.

³¹ Usp. poglavlje "Počeci hrvatskog iseljeničtva u Brazilu (austro-ugarsko razdoblje)" u: Talan, *Hrvatska/Brazil*, str. 26, bilj. 37.

³² Usp. Puh, *Hrvatska u Brazilu do 1918.*, str. 87-143.

³³ Usp. poglavlje "Overseas Emigration from the Balkans until 1914" u: Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, str. 37-93.

³⁴ Usp. HR-HDA-790. Benko Grado Artur (kut. 3); HR-HDA-1355. Zbirka Emigracija (kut. 8 i 9); HR-HDA-966. Jugoslavenska narodna obrana (kut. 27 i 44); HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat (kut. 548, 550, 572 i kartoteka iseljenika); HR-HDA-1614. Matica iseljenika Hrvatske (te u njezinu sastavu poslijeratni Iseljenički katastar); HR-HDA-967. Savez organizacija iseljenika (kut. 6, 17, 50, 70); posebno HR-HDA-1619. Iseljenički muzej (kut. 3, 5 i 6).

³⁵ Ti su podatci prvotno digitalizirani u sklopu projekta *Povijest Hrvata i hrvatskog useljeničtva u Brazil*, te potom statistički obrađeni kako bi se moglo doći do preciznijega broja Hrvata koji su se naselili u toj zemlji. Usp. "Iseljenički katastar (Cadastro do imigrante) 1940," pristupljeno 10. rujna 2023., <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1qSVJQ0DvkcaLy4A3DlRtd7Q1OwwVcQFm/edit#gid=1817071362>.

će doći do statističkih podataka,³⁶ s time da je razlika u tom što se iseljenici nisu više vodili kao Austrijanci, Mađari ili podanici Austro-Ugarske Monarhije, nego kao Jugoslaveni, čime je potraga za podacima u Zbirci useljeničkih zapisa ponešto drugačija. Što se tiče drugih mjesta, Društvo prijatelja Dalmacije, kao rezultat opsežnijega iseljavanja s Korčule za Brazil 1920-ih godina, također posjeduje u svojem arhivu materijale koji su nastali u međuratnom razdoblju, tj. u prvim godinama useljavanja, pri čemu veliku važnost imaju tiskovine (*Hrvatski list i Jugoslaven u Braziliji*, dvije najvažnije novine iseljeničke zajednice u Brazilu),³⁷ a potom i fotografije, pisma, svjedodžbe te više knjižnih izdanja, iako nije puno toga preživjelo represivni aparat Getulija Vargasa (budući da je ugašena bila i knjižnica i čitaonica te škola za djecu te zatvorena sva postojeća društva). Za vrijeme toga vala najviše se je pisalo o stanju u zajednici, brojnomo otvaranju i zatvaranju društava i međusobnim razmiricama između članova, tj. predstavnika udruženja, koji su često bili ideološki nastrojani (autonomaši i unitaristi, tj. Hrvati i Jugoslaveni), a bilo je i optužbi zbog koruptivnih radnji i lošega rukovođenja iseljeničkim ustanovama. Zanimljivo je spomenuti da postoji dosta podataka o djelovanju tzv. "terorističkih organizacija i pojedinaca" protiv Jugoslavije, koji su djelovali iz raznih pobuda,³⁸ a koje su najčešće bile prohrvatske provenijencije (od domobranskoga pokreta do ustaške ćelije). Osim toga, zajednica je, općenito govoreći, puno pisala o svojim specifičnim konkretnim problemima i podpredstavljenosti u Brazilu zbog manjka diplomatskih predstavništava (konzulata i veleposlanstva),³⁹ kao i o raznim aktivnostima koje su se odvijale u nekom od njezinih mnogobrojnih institucija (zabavama, druženjima, službenim primanjima). Moguće je pronaći dosta oglasa koji govore baš o svakodnevici zajednice tih 20-ih i 30-ih godina prošloga stoljeća. U tom razdoblju već ima ponešto i znanstvenih radova načinjenih u smislu da se predloži povijest iseljavanja i da se opiše trenutačna statistika zajednice,⁴⁰ što je kasnije korišteno u već navedenim znanstvenim radovima o hrvatskom iseljeništvu u Brazilu. Kada govorimo o istraživanjima kojima je prikupljano gradivo koje se može koristiti kao sekundarni izvor, važno je konzultirati gotovo sve komentirane radove, s time da Marinović Doro,

³⁶ Usp. Acervo de Registro de Matrículas do Memorial do Imigrante ("Zbirka useljeničkih zapisa Useljeničkoga memorijalnoga centra").

³⁷ U arhivu Društva prijatelja Dalmacije nalazi se jedan broj lista *Jugoslaven u Brazilu* iz 1933. godine i sedam brojeva *Hrvatskoga lista* iz 1929. godine.

³⁸ HR-HDA-1354. Režimske i reakcionarne organizacije; HR-HDA-967. Savez organizacija iseljenika (kut. 50).

³⁹ Usp. Milan Puh, "Hrvatska zajednica u Brazilu između 1918. i 1941. godine: Narativi i diskurzivne strategije za priznanjem i podrškom," u *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: Povijest, kultura i društvo*, ur. Maria Florencia Luchetti i Marina Perić Kaselj (Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2022), str. 187-201.

⁴⁰ Tu su važni: Savez organizacija iseljenika (SORIS), HR-HDA-967 (kut. 50, fasc. 250-251), Iseljenički komesarijat, HR-HDA-1071 (kut. 548, 550) i osobni fond Milostislava Bartulice, HR-HDA-1004.

Hranilović i Hofgräff⁴¹ posvećuju veću ili svu pažnju baš tomu iseljeničkom valu, kod Talana i Brunnbauera postoje posebna poglavlja,⁴² a kod Puha to je posebno knjižno izdanje unutar većega projekta.⁴³

Kod trećega vala ima najviše materijala, tj. arhivskoga gradiva koje bi se moglo koristiti u istraživačke svrhe, jer je riječ o najproduktivnijem razdoblju, najbližem sadašnjosti, pa tako s minimalno gubitaka i s povoljnijom situacijom kako u jednoj tako u drugoj zemlji. Tu možemo navesti i institucije (primjerice Maticu iseljenika) koje si uzimaju za cilj održavati veze s iseljeničkim zajednicama te tako prikupljati podatke. Puno je primarnih izvora, a raspoređeni su u službenim arhivima⁴⁴ (ponovo naglašavamo važnost Hrvatskoga državnoga arhiva), gdje vidimo mnoga pisma koja je Matica iseljenika Hrvatska razmjenjivala s iseljenicima u Brazilu, što nam daje uvid u specifičnu intimnu svakodnevicu i živote Hrvata u toj zemlji. Istodobno postoje tiskana izdanja Matičina časopisa i iseljeničkoga kalendara u kojima su tekstovi posvećeni Brazilu, što bi svakako trebalo dodatno istražiti.⁴⁵ Mogla bi biti dodatno pregledana knjižna građa i arhivsko gradivo u Institutu za migracije i narodnosti kojima su se služili Marinović Doro, Anić, Hranilović i Talan. Također imamo arhive dvaju hrvatskih domova: Croatia Sacra Paulistana i Društvo prijatelja Dalmacije⁴⁶ te Državni arhiv Brazila,⁴⁷ Javni

⁴¹ Usp. Marinović Doro, "A imigracao iugoslava no Brasil"; Hranilović, "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata"; Hofgräff, "Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920.-1939."

⁴² Usp. poglavlje "Hrvatsko iseljeništvu u Brazilu između dva svjetska rata" u: Talan, *Hrvatska/Brazil*, str. 42-69. Usp. poglavlje "Nationalism, the state, and emigrants in the Interwar Period" u: Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, str. 207-257.

⁴³ Usp. Puh, *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine*.

⁴⁴ Usp. HR-HDA-1614. Matica iseljenika Hrvatske (kut. 53, 145, 146, 147, 149 i 150).

⁴⁵ Prvo je takvo analitičko sagledavanje u poglavlju "Dopisivanja i tiskovine kao povijest hrvatske zajednice" u: Puh, *Hrvatska u Brazilu nakon 1941. godine*, str. 145-227.

⁴⁶ Arhiv društva Croatia Sacra Paulistana neobrađen je, a arhiv Društva prijatelja Dalmacije djelomično je obrađen i uveden (oko 180 unosa), no nije još uvijek digitaliziran, tako da je pristup potrebno tražiti u samom domu kod voditelja projekta *Memória Dalmata* Katije Gavranich Camargo.

⁴⁷ Moguće je naći informacije o Hrvatima i Hrvatskoj, tj. Jugoslavenima i Jugoslaviji u fondovima koji se tiču djelovanja iseljenika koji su bili pod prismotrom što zbog sumnji da postoji povezanost s komunističkim ćelijama raširenim po zemlji, što zbog terorističkoga djelovanja Hrvatskoga oslobodilačkoga pokreta. Usp. BR-DFANBSB-Z4. Odjel za sigurnost i informiranje Ministarstva vanjskih poslova; BR-DFANBSB-V8. Nacionalni servis za informiranje; BR-DFANBSB-ZD. Odjel za nadgledanje federalne policije te dio informacija proisteklih iz procesa naturalizacije (traženja brazilskog državljanstva): BR-RJANRIO-A9. Serija Ministarstvo unutarnjih poslova-Naturalizacija.

arhiv savezne države São Paulo,⁴⁸ Muzej iseljeništa⁴⁹ i Fondacija Casa Rui Barbo-
ra.⁵⁰ To je dio institucija u kojima postoji gradivo od koristi kako bi se bolje razu-
mijelo i upotpunilo informacije o životu naših iseljenika i njihovih potomaka u
toj zemlji. U ovom kontekstu valjda pridodati da knjižnice obaju društava imaju
u svojoj zbirci niz radova (memoara, putopisa, zbirki pjesama) koje su pisali ise-
ljenici u Brazilu o svojem životu i o temama povezanim s Brazilom,⁵¹ a u njoj je
i niz novinskih izdanja (najistaknutije je *Jornal da SAIUG*).⁵² Sekundarnih izvora
je više, u smislu da se Marinović Doro, Anić i Talan posvećuju posebno trećemu
valu posebnim poglavljima ili dijelovima,⁵³ a kod Puha postoji cijelo knjižno iz-
danje gdje su citirani razni materijali, tj. izvori koji se mogu kombinirano koristi-
ti u idućim istraživanjima.⁵⁴ Ne treba posebno isticati da su spomenuti izvori

⁴⁸ Tu se ponovo mogu naći podatci koji se tiču nadgledanja i kontrole djelovanja iseljenika i njihovih organizacija između 1938. i 1983. godine u sljedećem fondu: DEOPSSPC009581, DEOPS, Odjel za red i političku i društvenu sigurnost. Pod signaturom IHGSP-00966-JMC 00007 su *Jornal do Imigrante* ("Novine useljenika") koje su krenule s izdavanjem krajem 70-ih godina 20. stoljeća, a u kojima su po-
često izlazile kratke novosti o zajednici i njezinu sudjelovanju u Olimpiada do Imigrante ("Olimpijada imigranta") i Feira das Nações ("Festival nacija"), koji mogu puno toga reći o djelovanju i promociji zajednice u tom razdoblju.

⁴⁹ U Muzeju iseljeništa također je Zbirka useljeničkih zapisa Useljeničkoga memorijalnog centra, već spomenuta u bilješci 25, te pet intervjua rađenih 80-ih i 90-ih godina, kada je Useljenički memorijalni centar bio u pripremi.

⁵⁰ Ta je institucija posebna jer je u njoj smještena ostavština Zore Seljan. Riječ je o neobrađenom gra-
divu, a među svim kutijama pronađene su dvije (kut. 19 i 20) koje se odnose na Hrvatsku, što bi moglo
biti od interesa budućim istraživačima, jer je u njima moguće pronaći podatke ne samo o obitelji Seljan,
nego i o njihovu višedesetljetnom odnosu s domovinom. Osim toga, u knjižnici fondacije moguće je
naći svih 30 knjižnih izdanja koje je autorica objavila, a među kojima ima i knjiga o njezinim putovanjima
u domovinu te ostalih publikacija koje nam nude bolju mogućnost razumijevanja rada i djelovanja
te potomkinje Hrvata. Pored Zore Seljan, važno gradivo za iseljeničku tematiku je ono Ribeira Couta,
brazilskoga pisca iz Rio de Janeira, člana Brazilske akademije za književnost i prvoga brazilskoga vele-
poslanika u Jugoslaviji, koji je živio tamo niz godina prije nego što je došao na tu dužnost početkom
50-ih godina. Za sobom je ostavio više knjiga, neke od njih i s prijevodom, te mnogo pisama koja je
razmjenjivao raznim osobama, čak i sa Zorom. Za više podataka usp. Priscila de Azevedo Souza Mesqui-
ta, "Zora Seljan: Arquivo, projeto estético e dramaturgia" (doktorski rad, Sveučilište savezne države Rio
de Janeiro, 2022); "Kratki osvrt o Zori Seljan," u *Kratke priče i istraživanja o Hrvatskoj: 1. natječaj za
znanost i književnost SADA-e* (São Paulo: Svalbard Edições, 2021), str. 113-140.

⁵¹ Usp. poglavlje "Dopisivanja i tiskovine kao povijest hrvatske zajednice" u: Puh, *Hrvatska u Brazilu
nakon 1941.: treća faza useljavanja*, str. 145-227.

⁵² *Jornal da SAIUG* najdugovječnije su novine u Brazilu, izdavane od strane tadašnjega Društva prijatelja
Jugoslavije (SAIUG) i to od kraja sedamdesetih do druge polovice 1980-ih godina (1979.-1986.).
Godine 1989. i 1999. objavljena su dva posebna broja, svojevrsna slavljenička izdanja u kojima je Nor-
ma Marinović Doro opisala povijest zajednice i doma te aktivnosti koje su se u onom trenutku odvijale.
2000-ih godina izlazile su novine *Jornal da SADA* (2003.-2005.), tada već u sklopu Društva prijatelja
Dalmacije (SADA). Sve su navedene novine ukratko obradili Talan i Puh u svojim radovima.

⁵³ Anić i Marinović Doro imaju popis primarnih izvora na kraju teksta, a Talan u bilj. 166.

⁵⁴ Osim navedenoga poglavlja citiranoga u bilješci 42, zapisani su intervjui i pismeni iskazi s iseljenici-
ma i njihovim potomcima u poglavlju "Osobne priče kao hrvatsko iskustvo" u: Puh, *Hrvatska u Brazilu
nakon 1941. godine*, str. 253-353. Statistički podatci objavljeni su u poglavlju "Statistika i brojke nakon
2. svjetskog rata" u: Puh, *Hrvatska u Brazilu nakon 1941. godine*, str. 121-145.

iznimno raznoliki, što pridonosi većoj mogućnosti da se što cjelovitije predstavi iseljenička tematika, pa tako, iako postoji određena tendencija da se govori o življenoj stvarnosti (koja najčešće nije bila laka) naših ljudi, piše se i o političkoj situaciji iz svakoga kuta, kulturološkoj percepciji zemlje primateljice, svakodnevici zajednice i posebno njezinih domova. Poticaj tomu bila je želja samih domova da se govori o domovini i o temama vezanima uz zemlju predaka te institucija, kao što je Matica iseljenika, koja je aktivno tražila da joj iseljenici javljaju, što se je pokazalo važnom strategijom u smislu očuvanja sjećanja na jedno razdoblje. Jezično gledajući, izvori na portugalskom više su orijentirani na sigurnosna pitanja i nadgledavanje pojedinaca i zajednice te njezinu integraciju u nacionalni korpus, ako nije riječ o osobnim arhivima (kao onom Zore Seljan) ili o ustanovama namijenjenima čuvanju gradiva te tematike (Muzej useljeničtva u São Paulu). Izvori na hrvatskom jeziku više su usmjereni na svakodnevne teme i rad zajednice i domova, što je zanimljivo primijetiti ako gledamo kako je stvarnost bila percipirana i opisana.

4. Zaključak

Cilj je ovoga rada omogućiti komparativnu analizu arhivskoga gradiva u Brazilu i Hrvatskoj povezanoga s hrvatskim iseljeničtvom i sličnom tematikom te tako ponuditi razloge zbog kojih se ne zna previše o zajednici i općenito o prisutnosti hrvatskih iseljenika na brazilskom teritoriju. Kao što se je pokazalo, nevidljivost je još uvijek glavna značajka hrvatske zajednice u Brazilu, pa tako mnogo arhivskoga gradiva nije dostupno ili postojeće, no postoje načini kojima se tomu može doskočiti, kombinirajući institucionalne projekte nastale u međusprezi zajednice te različitih institucija i sveučilišta, arhivsko gradivo do kojega se je kroz njih došlo i akademske radove u kojima se kritički i analitički pristupa materijalima, ali unutar kojih je moguće naći određene izvore koji inače nisu široko dostupni za korištenje i citiranje. Tako se odnos primarnih i sekundarnih izvora pokazao iznimno bliskim u ovom slučaju i, ako govorimo o znanstvenom stvaralaštvu koje puni 35 godina postojanja, raspravilo se je o specifičnostima koje svaki od šest navedenih radova donosi sa sobom u pogledu geografske i povijesne usmjerenosti, vrsta i broja materijala te tematike kojom se je bavio. Svaki rad doprinosi na svoj način mozaiku koji se je željelo sastaviti u tom tekstu, da bi čitatelj mogao kritičnije pristupiti iščitavanju te imao nužne informacije kako bi određene manjkavosti i “rupe” bile na drugačiji način popunjene. Kao što je vidljivo po završetku čitanja ovoga članka, mnogo je arhivskoga gradiva neobrađeno, što znači da bi novi radovi trebali biti posvećeni i izradi inventara (sumarnih i analitičkih) kako bi pristup istima bio što izravniji i točniji. Arhivi u dva hrvatska doma u São Paulu iziskuju prethodni rad prikupljanja i usustavljanja gradiva kako bi ga i iseljenička zajednica i ona akademska mogle koristiti. Istodobno, mnogo je drugih javnih arhiva nedovoljno proučeno i potrebno bi bilo učiniti

istraživanja kojima bi se detektiralo i bolje opisalo o čemu je i kako pisano kada je riječ o iseljenim Hrvatima u Brazilu. Istraživanje i razumijevanje ove tematike zahtjevan je zadatak što se tiče pristupa (jezičnoga i fizičkoga), ali i obećavajuće prirode, budući da ne nedostaje gradiva ni već provedenih znanstvenih radova koje bi valjalo obraditi, dopuniti i uključiti u šire polje migracijskih studija u Hrvatskoj i svijetu.

POPIS IZVORA

Arhivsko gradivo

Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-79. Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove (UOZV).

HR-HDA-790. Benko Grado Artur.

HR-HDA-966. Jugoslavenska narodna obrana.

HR-HDA-967. Savez organizacija iseljenika (SORIS).

HR-HDA-1004. Bartulica Milostislav.

HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat.

HR-HDA-1354. Režimske i reakcionarne organizacije.

HR-HDA-1355. Zbirka Emigracija.

HR-HDA-1619. Iseljenički muzej.

HR-HDA-1614. Matica iseljenika Hrvatske.

Državni arhiv u Splitu

HR-DAST-34. Narodni odbor kotara Split (NOK Split).

Arquivo nacional [Nacionalni arhiv Brazila]

BR-DFANBSB-Z4. Divisão de Segurança e Informações do Ministério das Relações Exteriores [Odjel za sigurnost i informiranje Ministarstva vanjskih poslova].

BR-DFANBSB-V8. Serviço Nacional de Informações [Nacionalni servis za informiranje].

BR-DFANBSB-ZD. Divisão de Inteligência do Departamento de Polícia Federal [Odjel za nadgledanje federalne policije].

BR-RJANRIO-A9. Série Interior – Naturalização [Serija Ministarstvo unutarnjih poslova-Naturalizacija].

Arquivo público do Estado de São Paulo [Javni arhiv savezne države São Paulo]

DEOPSSPC009581. Departamento de Ordem Política e Social - DOPS/DEOPS [Odjel za red i političku i društvenu sigurnost - DOPS/DEOPS].

IHGSP-00966-JMC 00007. Jornal do Imigrante [*Novine useljenika*].

Fundação Casa Rui Barbosa, Zora Seljan (neobrađen arhiv).

Fundação Casa Rui Barbosa, Ribeiro Couto (neobrađen arhiv).

Društvo prijatelja Dalmacije, Memoria Dálmata (neobrađen arhiv).

Croatia Sacra Paulistana, Povijest Hrvata i hrvatskog iseljeničtva u Brazil (neobrađen arhiv).

Službena glasila i tisak

Hrvatski list = Folha croata (São Paulo), 1929.

Jugoslavo no Brasil [*Jugoslaven u Braziliji*] (São Paulo), 1933.

Coleção de Leis do Império do Brasil [Zbirka zakona Brazilskog carstva] (Brasília), 1808-1889.

Coleção de Leis da República do Brasil [Zbirka zakona Republike Brazil] (Brasília), 1808-1889.

Jornal da SAIUG [*Novine Društva prijatelja Jugoslavije*] (São Paulo), 1979-1986.

Jornal da SADA [*Novine Društva prijatelja Dalmacije*] (São Paulo), 2003-2005.

Literatura

“Acervo digital Museu da Imigração do Estado de São Paulo.” *Museu da Imigração do Estado de São Paulo*. Pristupljeno 10. rujna 2023. <http://www.inci.org.br/acervodigital/livros.php>.

Anić, Josip. “Jugoslavenski iseljenici u Brazilu.” *Migracijske teme* 4, br. 4 (1988): str. 395-411.

Antić, Ljubomir. *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna zaklada, 1992.

Antić, Ljubomir. *Naše iseljeničtvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.

Bačić, Gregorio. "Sudbonosna putovanja redatelja iz Sao Paula." *Hrvatski iseljenički zbornik* [19] (2020): str. 154-159.

Brunnbauer, Ulf. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lanham: Lexington Books, 2016.

Bućin, Rajka. "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu." *Arhivski vjesnik* 60 (2017): str. 37-60.

Bućin, Rajka. "Iseljenički muzej u Zagrebu (1933.-1940.)." *Časopis za suvremenu povijest* 50, br. 2 (2018): str. 363-387.

Gavranich Camargo, Katia, Milan Puh. "Ver o invisível: patrimonio da imigração croata em São Paulo." *Revista De Estudos Interdisciplinares* 2, br. 2 (2020): str. 1-21. [Prijevod naslova s portugalskoga: "Vidjeti nevidljivo: nasljeđe hrvatskoga useljeničtva u São Paulu".]

Gavranich, Katia, Milan Puh, Alex Franulovic. *Projeto Memória Dálmata*, 16. prosinca 2020. Pristupljeno 9. rujna 2023. <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1O10sdKwqvpgBt2jBgtb7HjocCED1kgj&ll=-23.57083500-139973%2C-46.63191226264474&z=12>.

Hebrang Grgić, Ivana. "Važnost arhivskih izvora za istraživanje publikacija hrvatskih iseljenika na primjeru Australije i Novog Zelanda." *Arhivski vjesnik* 65 (2022): str. 81-96.

Hofgräff Marić, Darija. *Iseljenici i povratnici: Pravni i institucijski aspekti u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS – Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 2021.

Hofgräff, Darija. "Hrvati u svjetlu politike prema iseljeničtvu 1920.-1939." Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2018.

Hranilović, Nada. "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata." *Migracijske teme* 3, br. 3-4 (1987): str. 325-334.

"Iseljenički kadastar (Cadastro do imigrante) 1940." Pristupljeno 10. rujna 2023. <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1qSVJQ0DvkcaIy4A3D-lRtd7Q1OwwVcQFm/edit#gid=1817071362>.

Iseljeničtvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva: Kazala, ur. Rajka Bućin. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2017.

Iseljeničtvo: vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva, ur. Vlatka Lemić i Rajka Bućin. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015.

“Kratki osvrt o Zori Seljan.” U *Kratke priče i istraživanja o Hrvatskoj: 1. natječaj za znanost i književnost SADA-e*, str. 113-140. São Paulo: Svalbard Edições, 2021.

“Legislação.” *Câmara de Deputados*. Pristupljeno 10. rujna 2023. <https://www2.camara.leg.br/atividade-legislativa/legislacao/colecao-anual-de-leis>.

Marinović Doro, Norma. “A imigracao iugoslava no Brasil.” Doktorski rad, Universidade de Sao Paulo, 1987. [Prijevod naslova s portugalskoga: “Jugoslavensko useljeničtvo u Brazilu”.]

Mesquita, Priscila de Azevedo Souza. “Zora Seljan: Arquivo, projeto estético e dramaturgia.” Doktorski rad, Sveučilište savezne države Rio de Janeiro, 2022. [Prijevod naslova s portugalskoga: “Zora Seljan: Arhiv, estetski projekt i dramaturgija”.]

Puh, Milan. “Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeničtvo.” *Časopis za suvremenu povijest* 51, br. 1 (2019): str. 101-102.

Puh, Milan. “Hrvatska zajednica u Brazilu između 1918. i 1941. godine: Narativi i diskurzivne strategije za priznanjem i podrškom.” U *Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike: Povijest, kultura i društvo*, ur. Maria Florencia Luchetti i Marina Perić Kaselj, str. 187-201. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2022.

Puh, Milan. “Mali leksikon Hrvata u Brazilu.” *Hrvatski iseljenički zbornik* [19] (2020): str. 144-153.

Puh, Milan. *Hrvatska u Brazilu do 1918.: Prva faza useljavanja*. Sao Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2017.

Puh, Milan. *Hrvatska u Brazilu između 1918. i 1945. godine: Druga faza useljavanja*. Sao Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2018.

Puh, Milan. *Hrvatska u Brazilu nakon 1941. godine: Treća faza useljavanja*. Sao Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2019.

Puh, Milan. *Hrvatska u Brazilu: Iseljeničke priče i priče o useljenju*. Sao Paulo: Croatia Sacra Paulistana, 2015.

Talan, Nikica. *Hrvatska/Brazil: Kulturno-povijesne veze*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1998.

Summary

ARCHIVAL RECORDS ABOUT CROATS IN BRAZIL: THE (IN)VISIBILITY OF COMMUNITY BETWEEN PRIMARY SOURCES AND SCIENTIFIC LITERATURE

The paper presents and describes archival records about Croats in Brazil and consequently on emigrants from Croatia in relation to that country, with the aim to enable easier access to future researchers and interested readers of this subject matter. The starting hypothesis is that the Croatian emigrant community is still relatively invisible in the context of migratory studies, as well as in general terms within the recipient country and the Croatian homeland. This is due to various reasons: the quantity and the accessibility of written records, possibilities of research and financing academic journeys to Brazil or Croatia, presence and activities of emigrants with the purpose of connecting and maintaining relations with the homeland, decreased emphasis on the national identity or lesser awareness of it with many emigrants, economic and political structural imbalance of the community in the new homeland in relation to other ethnic groups, relations of the local leaders and representatives of institutions, late opening and unstable work of consulates and embassies, the ideology of racial mixing and the conceptualization of identity according to the *ius solis* principle as the dominant model of Brazil's national policy towards immigrants and their integration into the Brazilian national corpus. Also important in that regard is the emigrational policy of the Austro-Hungarian Monarchy which mostly favoured emigration of Slavic population, as is that of the Kingdom of Yugoslavia that strived to decrease the number of other minorities that were not part of the contemporary Yugoslav national corpus by favouring the departure for Brazil as a melting pot country. Besides outlining the particularities of the relations between these two countries in which migrations are salient for understanding and closer ties, the paper puts special emphasis on the invisibility of archival records i.e. sources. The invisibility is explained as the result of poor archival policy and failure to register information on immigration, both of which are necessary in order to acquire and preserve records, as well as the result of the forced national cohesion in the 1930s, which became instrumental in shutting down all institutions with ethnic features. Self-censorship appeared after 1964 due to the policy of Brazilian nationalism, which forced immigrant communities to hide or not to care for their joint and/or institutional past and memory. Bearing all that in mind, this paper can serve as a starting point for future research that will cast light on the complex history of immigrant Croats and their progeny in the largest South American country and at the same time serve as a point of contact between the two countries, since there is a general view that such points do not exist. The paper starts with a brief introduction, followed by three projects that charted and systematised archival

records as the first step in creating a consistent database which will be accessible in the future. The main ideas and the context of the creation of the most important scientific works for this subject matter are explained next, ending with the description of archival records relevant for the history of Croatian immigration i.e. immigration from Croatia to Brazil, with the special emphasis on the correlation between primary and secondary sources, as well as the contributions of the community/homes and academic research. The paper presents existing projects, books and papers and by analysing them strives to demonstrate how to reverse the invisibility of the Croatian immigrant community and sources. It also delineates the institutional projects created via different collaborations, including the one between the community and the Unicentro University, archival records that became available because of that, as well as academic papers that deal with records in critical and analytical manner. These records also contain sources that are not widely accessible or quotable. Researching and understanding this topic is a formidable task regarding the approach (both in terms of language and physicality), but it is at the same time very promising. A certain amount of conducted scientific research does exist, but the large part of the records has not yet been systematised and processed. This should be done and then with additional new papers become a part of a wider field of migration studies in Croatia and the world.

Keywords: *Brazil; Croatian emigration; archives; immigrant community; sources for the research of Croatian emigrants*

Translated by Marijan Bosnar